

זכרונות מחנות-ספרים בבגדאד

נסים רגיואן

מארה"ב, וכן "הוראיון", "סקרוטיני", "קורנהיל", "לאייף אנד לאַטארד" ו"פוליטיקה" מברייטניה.

אחד הצעירים שאליהם התודעתית בחנות-הספרים היה בולנד אל-חידרי, איש בוהמה ממש ומשורר עדיין לא מגובש, שעתיד להיות אחד מראשוני המובילים של ה"שירה החדשה" בעיראק. בולנד נולד באזור הכורדי באפריל 1926 ובא לבגדאד כילד קטן. בגיל 15 בערך, בהשפעת חוסיין מרדאן, איש-בוהמה אף הוא, שלימד אותו כי המשפחה היא "האויב מס' 1", עזב את בית-הספר התיכון באמצע וחי חיי שוטטות, כשהוא נד ברחובות ביום וישן בגנים ציבוריים או מתחת לגשרי החידקל בלילה. כדי להשלים את השכלתו, נהג להיכנס לספריה הציבורית ולקרוא מכל הבא ליד. בתקופה מסויימת "התמחה" בפסיכולוגיה, עד שהפך למשל ולשנינה בפי חבריו, שקראו לו "מר פסיכי".

לבסוף פירסם בולנד קובץ-שירים ראשון בשם האופייני לו למדי "פעילות הברך" ("ח'פיקאת אל-טיין"). הספר יצא לאור ב-1946, במלאות עשרים למשורר. כיום, קשה לומר אם הקדים את שאר המשוררים כחלוץ החרוזה החופשית בערבית, אך דבר אחד ברור: מבין המשוררים העיראקיים הצעירים שהחלו לכתוב בצורה זאת — ואין ספק שצורה זו החלה בעיראק — היה אל-חידרי אחד הראשונים, ביחד עם דר שאכר אל-סיאב, רשיד יאסין, אכרם אל-זיתרי ואחרים. כאן המקום לציין, שהחדרת החרוזה החופשית לערבית היתה בבחינת מהפכה ספרותית ממש. אי-אפשר היה להעלות על הדעת התפתחות כזו, לולא היו צעירים אלה מושפעים מהשירה האירופית בת-זמננו. כדי להעריך נכונה את חשיבות יצירתו של בולנד בהתפתחות השירה הערבית, די לי אם אומר שהתנועה המודרניסטית בשירה התפתחה מהיום שהוא ובני-דורו עברו לכתובה בחרוז לבן, מסיבות שעשויות להיות אקדמיות מדי לפרטן כאן, מן הדין לציין שהמעבר לחרוזה החופשית מהווה תנועה רדיקאלית בספרות הערבית בכלל אשר סתמה את הגולל על השירה בחרוזים שהיתה מקובלת במשך אלף וחמש-מאות שנה.

בולנד, אל-חידרי עצמו סיפר, כיצד נהגו הוא וחבריו להתאסף ולקרוא בקול רם מיצירות משוררים בריטיים ואמריקאיים בני אותה תקופה. בשבועון הביירוטי "אל-אוסבוע אל-ערבי" מיום 23 ליוני 1975, התפרסם ראיון עמו, שבו הוא מודה שכיון שהאנגלית שלהם היתה כפי שהיתה, קראו הוא וחבריו את היצירות האלו בדרך-כלל בנוכחות מישהו שידע את השפה ושבעזרתו יכלו "לתפוס את המימדים הפיזיים של אותם גישושים". הוא מזכיר שמות של שניים מבין המדריכים האלה: ג'יברא איברהים ג'יברא ונג'יב אל-מאנע. סיפורו, כפי שהוא מופיע בשבועון הלבנוני, כולל את הערות שלהלן:

"באותה תקופה התודעתית אל ג'יברא, שמילא תפקיד חשוב בהעברת החוויה הפיזית אלינו, גם יחסי עם נגיב אל-מאנע, חוסיין הדאווי וסלמאן מחמוד חילמי הלכו והתהדקו. נהגנו לבוא לחנות-הספרים 'אל-ראביטה', שם פגשנו באיש-הרוח היהודי נסים רגיואן, שנהג להעתיק במכונת-כתיבה ספרי-שירה שהגיעו לחנות ולמכור לנו את העותקים בזול. מבין הספרים האלה זוכר אני את 'ארבעה קווארטטים' של ת.ס. אליוט."

צו לי לומר, שזכרוננו של המשורר פשוט הטעה אותו. לאיש לא היה זמן להעתיק ספרים, אפילו לא שירים בודדים. האמת היא שהספרים נמכרו במחיר מלא ובולנד וחבריו היו מוכנים לוותר על הארוחה, על סרט, או אפילו על ביקור בבית-זונות ובלבד שיוכלו לקנות אותם.

בולנד היה אחד החברים בחוג מצומצם של צעירים שידידותם התבססה בעיקר על העניין המשותף שהיה להם בנושאים רוחניים. בערבי החורף נהגו לשבת שעות אין-מספר ב"קפה סוויס" שברחובה הראשי של בגדאד, ובקין בכתיבה-קפה ובמסעדות הפתוחים שעל גדות החידקל, כשהם מנתחים ודנים בלי-סוף בכמה מה"תגליות" הספרותיות האחרונות: 1984 וחוות החיות של אורול, כתביו השונים של קפקא במהדורה האנגלית שהופיעה אז, המהדורה האחרונה של "פולמיקה" מאת לונדון, ה"פוליטיקה" של דוויט מקדונלד שלא האריכה ימים, "קאנטוס" של פאונד, שירים ומחזות של ת.ס. אליוט וכמובן סיפורי-המסתורין של ג'יימס ג'ויס "פיניגאנס וראיק". גם האירועים המקומיים, הספרותיים והפוליטיים, היו נושאים לויכוחים אין-סוף, אך עקרונית היינו די אדישים לפוליטיקה. בסוף 1947, כאשר התקבלה באו"ם תכנית החלוקה ובבגדאד רגשו הרוחות בתגובה ל"הסכם פורתסמות" בין עיראק ובריטניה, עמדה שאלת פלסטין במרכז הדיונים והתסיסות; באותם ימים חיבר בולנד כמה שורות בחרוזים מסורתיים, ששיקפו היטב את הלך-הרוח ששרר אז בחוג שלנו, יהודים ומוסלמים כאחד, (עד כמה שאני זוכר, לא היו נוצרים בחוג, פרט לג'יברא שבא לבגדאד מאוחר יותר כפליט מירושלים). קשה מאוד לתרגם את בולנד מתחמת עושר המונחים והניבים המיוחדים, אך להלן גירסה נאמנה ככל האפשר למקור:

**שיקבלוה היהודים וברוך שפטרנו!
את סבלותנו מיצתה עד תום,
נטלה מעמנו גם אמונה גם עצה.**

לא נחלד מחקר
ובסוף חקרנו
להגיע למקום ההתחלה
ונדע את המקום.
ת.ס. אליוט

רגע מסויים החל זכרוננו לנדוד — מתי בדיוק, לא אוכל לומר. יושב הייתי באודיטוריום של האוניברסיטה, בסמינר מיוחד ובלעדי מאור, בהנחיית אחד ההיסטוריונים הבולטים בתקופתנו של המזרח-התיכון. הנושא היה יחסים בין ערבים ליהודים, מעמדם של יהודים באיסלאם של ימי-הביניים ו"אנטישמיות באיסלאם. הנואם המרכזי דיבר על מה שכינה ה"מיתוס" של סובלנות ספרדית-מוסלמית כלפי היהודים וכיצד טיפחו אותו דווקא יהודים משכילים באירופה במאה הזאת, כדי לשמש מעין מקל לייסר בו את שכניהם הנוצרים. משכילים ערביים מוסלמים בימינו, אמר, אוהבים לשייך את הסובלנות לאיסלאם הספרדי וכיוצא באלה.

בערך באותם רגעים "נותקתי" מהמרצה והתחלתי להרהר בתקופה קרובה יותר ובזכרונות אישיים יותר — בבגדאד של אמצע שנות הארבעים ונסיוני האישי בסביבה שרובה ערבית מוסלמית, בה גדלתי, בה התגבשה תודעתי ובה היגעתי קרוב ככל האפשר לבגרות רגשית ומחשבתית ולהגשמה עצמית. חרף הקושי להתרכז בתנאים כאלה, נזכרתי בחוויות מהעבר, באנשים ובמקומות, ולבסוף הצלחתי למקד את זכרוננו במחצית השנייה של שנות הארבעים, בכמה מחברי המכובדים והמבוגרים ממני, ובאווירה הכללית של "סובלנות", שבה הסתובבנו, קראנו, אהבנו וסתם חיינו. המרצה המשיך להתפלפל בסוגיית הסובלנות ועד כמה ה"מיתוס" של הסובלנות הספרדית-מוסלמית מהווה דוגמה מעניינת למילכוד ולדו-משמעויות בהיסטוריה ובכתיבה. הוא דיבר על שני סוגים של סובלנות — זו שפירושה היעדר אפליה וזו שפירושה היעדר רדיפות. אך כאשר החל לפתח את הנושא ולחלק ציונים, הפסקתי לגמרי להאזין והתחלתי לשחזר פנים ומאורעות הקשורים לתחילת הקריירה שלי כעוזר למוכר ספרים, לפני שלושים וחמש שנה בדיוק.

כמה מזכרונותי הנעימים ביותר מבגדאד אכן קשורים לעבודתי בחנות "אל-ראביטה", שנפתחה ביוזמת אגודה לתרבות הנושאת אותו שם, ואשר נוסדה בידי קבוצת אנשי-רוח בעלי נטיות שמאלניות אך לא קומוניסטיות. מזכיר האגודה וגזבר הכבוד היה אדם מעניין ומלבב בשם כדורי כדורי. הוא ביקש ממני לעזור לו בפתירת החנות שבה עמדה למכור כמעט אל-יוק ספרים אנגליים ואמריקאניים. לאחר מכן היתה לי שיחה קצרה עם עבד אל-פיתאח איברהים, יושב-ראש האגודה — ותוך זמן קצר ביותר נמצא מקום, הוזמנו ספרים ממו"לים פרטיים, הוצבו מדפים ושולחנות והחנות נפתחה. מלבד הספרים בתחומים המיוחדים, כגון סוציולוגיה, כלכלה והיסטוריה, שאותם בחר עבד אל-פיתאח בעצמו, היתה לי יד חופשית לגמרי בעריכת ההזמנות, ולהעדפותי הספרותיות ולנטיותי היה תפקיד מכריע בעיצוב אופיה של החנות ובקביעת סוג הלקוחות שביקרו בה. אני זוכר בבירור כיצד הופיעה ביום הפתיחה ובמשך השבוע שלאחריו מודעה גדולה בעתון מקומי המכילה רשימה של מה שכונה "עשרת הספרים ששינו את העולם". את כולם ניתן היה לרכוש בחנות החדשה ובמחירים זולים יחסית. (הספרים כללו את כתבי אפלטון, את "מוצא המינים" של דארווין, את הקפיטל של מארכס ואת כתבי-היסוד של פרויד בסידרה "מודרן ליבררי ג'אונטס", אך גם את מלחמה ושלוש של טולסטוי ואת ויליס של ג'יימס ג'ויס.)

החנות, שנפתחה באביב 1946, הפכה עד-מהרה למקום התוועדות לאנשי-רוח ולבולעי-ספרים מכל המינים — ואילו אני למרות שכבר היה לי חוג חברים ואנשי-ספר, הרי שם נקשרו כמה מקשרי-הידידות האינטלקטואליים האמיצים ביותר שלי. בגדאד של אמצע שנות-הארבעים היתה מקום קטן וקרני למדי, עם מעט אנשים, יחסית, שקראו בשפות זרות בקלות ובהנאה. אפילו בקרב הקהילה היהודית היו השפות הזרות — בעיקר אנגלית וצרפתית — שפות עסקים ומסחר, שנודעה להן חשיבות אם רצית להתקבל לעבוד כבנק או בחברה בבעלות זרה. למען הדיוק, היו עוד שלושה-ארבע חנויות-ספרים שקדמו ל"אל-ראביטה", שכולן התרכזו בספרים באנגלית ובצרפתית. אולם למרות שניתן היה למצוא שם את ספרי-המופת וכמה ספרי-אקטואליה פוליטית, הרי שספרות עכשווית — רומאנים, שירה וביקורת של שנות השלושים והארבעים — כמעט ולא היו ידועים כלל. כפי שנהג לומר בשאט-נפש יודי א.כ. על כמה מבני דורנו: "לגביהם מסתיימת הספרות האנגלית באוסקר ווילד". חנות-הספרים "אל-ראביטה" וחוג שוחרי-הספרות שסייעה בטיפוחו, הביאו לתודעת הציבור את מה שנחשב למילה האחרונה בספרות: בשירה — כתבי ת.ס. אליוט, עזרא פאונד, אודן, מאק ניס, ספנדר, ברקר, אדווין מויר; בספרות — כתבי ג'ויס, קפקא, מאן, קסטלר, אורוול, גרין, וארן, טרילינג ובלו, שלא לדבר על מיגוון המגזינים שהיו אז באופנה, כגון "פרטיזן רווי", "קניון רווי", "האדסון רווי" —

